

Aslı ÇANDARLI ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla-TÜRKİYE
Muğla Sıtkı KocmanUniversity, Faculty of Literature, Department of History, Muğla-TURKIYE
ORCID: 0000-0002-0076-0064
aslicandarli@mu.edu.tr

Eski Türklerde Şehir Kültürü

Öz

Türklerin erken dönemlerden itibaren şehirler kurdukları, yazılı ve arkeolojik kaynaklardan net bir biçimde anlaşılmaktadır. Eski Türk dönemi için şehirleşmenin, göçerlikten sonra gelen ve daha fazla gelişmişlik ifade eden bir yaşam biçimi olduğunu düşünmek son derece yanıltıcıdır. Zira Türkler Hunlardan itibaren göçer yaşamla şehir yaşamını bir arada sürdürmüş ve göçerliği her zaman yerleşiklikten daha üstün görmüşlerdir. Bu noktada ilk bakışta konargöçerlikleriyle ön plana çıkan ve bununla da gurur duyan Türkleri şehirler kurmaya iten sebeplerin neler olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Şehirleşmenin; coğrafi koşullar, yerleşik komşularla sürdürülen barışçıl ya da düşmanca ilişkiler, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlar gibi birçok farklı etken sonucunda gerçekleştiği anlaşılmakta ve sadece toplum üyelerinin değil göçer dünyanın alışkanlıklarının da şehirlere taşındığı görülmektedir. Dolayısıyla şehirleşme sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi, konargöçerlikten yola çıkılarak mümkün olmaktadır. Mimari yapılara bakıldığında şehir sakinlerinin bir yandan yaşamı sürdürmek, tehlikelerden korunmak, olası tehditlere karşı güçlü bir savunma oluşturmak gibi amaçlara yöneldikleri; diğer yandan ilgi ve meraklarına göre kenti şekillendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Türklerin yerleşik komşularının şehir deneyiminden faydalandığı, onların rehberliğine başvurduğu ancak edindiği bilgileri kendi kültürel birikimi, becerisi ve toplumsal ihtiyaçları doğrultusunda bir süzgeçten geçirerek kendine özgü bir şehir kültürü geliştirdiği söylenebilir. Hun, Göktürk, Uygur dönemi şehir kurulumları ve yapıları incelendiğinde ulaşılan ortak özellikler, bir "Türk Şehri" tanımı yapılabildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Şehir, Türk Şehri, Yerleşiklik, Şehir Kültürü

City Culture in Early Turks

Abstract

It is clearly understood from the written and archaeological sources that the Turks founded cities from the earlier ages. It is misleading to think that urbanization came after nomadism and signified a more developed lifestyle for the early Turkish period. Since the Huns, Turks have led nomadic and sedentary lifestyles together yet considered the nomadic lifestyle to be superior. At this point, at first glance, the question arises as to what were the reasons that pushed the Turks, who came to the fore with their nomadism and were proud of it, to establish cities. It is understood that urbanisation occurs as a result of many different factors such as geographical conditions, peaceful or hostile relations with settled neighbours, economic and social needs, and it is seen that not only the members of the society but also the habits of the nomadic world are carried to the cities. Therefore, a better understanding of urbanization should be rooted in nomadism. City dwellers, on the one hand, tended to aim at maintaining and protecting themselves from danger and creating a strong defense. On the other hand, they started to shape the city according to their own interests. Turks have developed a unique urban culture by benefitting from the city experience of their settled neighbors and filtering the information in line with their own cultural accumulation, skills and social needs. A "Turkish City" can be defined by the common features reached by examining the cities of the Hun, Göktürk and Uyghur periods.

Keywords: Early Turks, City, Turkish City, Sedentation, City Culture

Giriş

Türkler için yaşam tarzını şekillendiren ana etken, coğrafyanın sunduğu doğal iklim ve çevre koşulları olmuştur. Hiç kuşkusuz ilk dikkat çeken, hayvansal üretime dayalı konargöçerliktir. Bununla birlikte gerek arkeolojik gerekse yazılı kaynakların tanıklığında Türklerin erken devirlerinden itibaren şehirler kurdukları da bilinmektedir. Türklerin şehirciliğini anlayabilmek için konargöçerlikten yola çıkmak faydalı olacaktır (Çandarlı Şahin, 2020). Türkler için göçer yaşam

başlangıçta Türkistan coğrafyasının zorlu ve sınırlı imkânlarının yarattığı bir mecburiyet olarak gözükmektedir (Khazanov, 2015, s. 317). Ancak göçer yaşamı benimsemiş herhangi birinin salgın hastalık, kıtlık ya da meralara erişimde kısıtlılık gibi olağanüstü bir durum yaşanmadığı sürece kendi halinden ve yaşam tarzından memnun olduğu ya da yaşam biçimi değişikliği gibi bir düşüncesinin olmadığı da kabul edilmelidir. Bu noktada coğrafi koşulların yarattığı zorunluluğun zaman içinde tercihi de barındırdığı anlaşılmaktadır. Zira göçerler, kendi yaşam biçimlerini yerleşiklikten daha üstün ve avantajlı görmüşlerdir (Baykara, 1975, s. 81; Golden, 2006, s. 6; Roux, 2014, s. 37; Sinor, 2009, s. 25). Askerî zaferlerin temellerini bu yaşam tarzına dayandırmış olmaları, en büyük motivasyon kaynakları olsa gerektir.

Göçerlik ve yerleşiklik söz konusu olduğunda biri diğerinin tam zıddı ve ikisi birbiriyle sürekli bir çatışma içinde algısı oluşur. Buna ek olarak göçerliği ekonomiye dayandırırken yerleşikliği medeni olmakla eşitleyen bir yaklaşımın varlığı dikkat çeker (Kafesoğlu, 2010, s. 33-34; Khazanov, 2015, s. 76). Gelişim çizgisinde yerleşiklik göçerlikten sonraya yerleştirilir ve böylece yerleşik yaşamın, konargöçerlikten daha ileri ve gelişmiş olduğu varsayılır. Dahası göçer kültür mensuplarının da yerleşikliğe geçme konusunda fazlaca istekli olduğu, bunu kendilerine hedef olarak belirledikleri düşünülür (Scott, 2021, s. 22-23). Oysa yazılı ve arkeolojik kaynaklar fazlasıyla benimsenmiş bu algının tam tersini kanıtlayan veriler sunmaktadır. Her şeyden önce göçerlik ve yerleşikliğin çatışmanın yanı sıra iş birliği ürettiği ve bu anlamda birbirini destekleyip geliştirdiği söylenebilir. Düşünüldüğünde herhangi bir yaşam tarzının dış dünyadan izole bir biçimde varlığını sürdürebilmesi mümkün değildir. İhtiyaçlar söz konusu olduğunda içinde bulunulan şartların sunduğu imkân ya da sınırlılıklar doğrultusunda bir tavır alınması; olumlu ya da olumsuz kendileri dışındakiler ile iletişim kurulması gerekmiştir. Bu iki yaşam tarzı arasında ilişkilerin çoğu zaman karşıtlıklardan beslendiğini gösteren en net alan ticaret olsa gerektir. Her iki taraf da hem ihtiyaç duydukları ürünleri temin hem de ihtiyaç fazlası ürünleri satma noktasında birbirleriyle yapılacak ticarete başvurmuşlardır. İlişkiler çıkmaza girdiğinde, ihtiyaçların ticaret aracılığı ile giderilemediği zamanlarda ise karşılıklı olarak askerî seferler devreye girmiş gözükmektedir. Bu süreçte bir yandan nüfus artışıyla da doğru orantılı biçimde ihtiyaç düzeyinin artması, diğer yandan ticaret ya da savaş aracılığıyla elde edilen ürünlerin yetersiz kalması sonucunda göçerler için hayvancılığın yanı sıra tarım ve zanaat ürünleri konusunda dengeli bir ekonomik temel yaratmak gerekmiştir (Danilov, 2004, p. 138, 191). Ekonomik uğraşların çeşitlenmesi, aynı zamanda dışa bağımlılığın azalması anlamı taşır (Danilov, 2004, p. 191; Davidova, 1995, p. 59; Khazanov, 2015, s. 315, 320, 324-325, 346-347). Dolayısıyla Eski Türkler için hayvancılığın, tek geçim kaynağı olmadığı açıktır. Örneğin Hun döneminde su kanallarının varlığı ve tarımla meşgul olduğu, zanaatsal üretim faaliyetleri konusunda önemli bir aşama kaydedildiği bilinmektedir. Göktürk dönemine bakıldığında hayvancılığın ana uğraş olmaya devam ettiği ancak bunun yanında tarımsal faaliyetlerin de gelişme gösterdiği görülür. Bu döneme ait varlığı bilinen sulama sistemlerinin bazıları ekilebilir arazileri sulamak için kullanılmıştır. Toprağı işlemeye yarayan araç gereç buluntuları, Çin’le yapılan bir anlaşmada tohum istenmesine ilişkin bilgi ile tamamlanmaktadır. Yine el sanatlarının, demircilik ve kuyumculuk faaliyetlerinin yüksek bir seviyeye ulaştığı bilinmektedir. Çin, İran, Doğu Roma ülkeleriyle ticaret yaygın olarak gelişmiştir (Cezar, 1977, s. 10; Chavannes, 2013, s. 299-301; Danilov, 2004, p. 147; Ögel, 1991, s. 89; Taşağıl, 2014, s. 348).

Göçer yaşam kültürüne mensup bir toplum için şehirde yaşamak ekonomik meşguliyetlerin çeşitlenmesi ya da değişmesinin çok ötesinde anlamlara sahip olmalıdır. Dolayısıyla tarım, madencilik gibi faaliyetlerin şehirleşmeden önce de yapılıyor olması ya da yazının varlığı nedeniyle, yerleşmenin aslında toplumsal yaşamda dönüştürücü bir etki yaratmadığına ilişkin bir öneriye (Güngör, 2000, s. 16-17) katılmak pek mümkün olmasa gerektir. Nitekim geçiş ve alışma sürecinin ne kadar zor ve sancılı olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Zira şehirleşme, ekonomik uğraşların ya da barınağın değişmesinin ötesinde hayata bakış açısının değişmesi anlamı taşımaktadır. Göçer yaşamın kendilerine sunduğu hareketlilik ve özgürlük

ortamından sonra sabit bir yerleşimde, sınırlı bir alanda yaşama düşüncesi ilk başta ürkütücü gelmiş olabilir. Yerleşiklik fikri, askerî üstünlüğün yitirilmesi endişesini de beraberinde getirmiştir. Örneğin; Hunların, yakın komşuları Çinlilerde gözlemledikleri şehir yaşamına mesafeli olduklarına ilişkin bilgiler mevcuttur. Buna göre Çin Generali Wei Lüeh kendilerine şehirler kurup gıda muhafazası için kuyular açmalarını önerdiğinde Çin’le yaşanan mücadeleye dayalı ilişkiler göz önünde bulundurularak bunların hızla ele geçirileceğinden tereddüt edilmiş ve bu öneriye temkinli yaklaşmıştır (Ögel, 2022, s. 114; Taskin, 1973, p. 23-24). Göktürklerde de benzer bir bakış açısının varlığı Bilge Kağan ile Vezir Tonyukuk arasında geçen konuşmaya ilişkin kayıttan malumdur (Ögel, 1985, s. 179). Ancak tüm bu çekincelere rağmen Türkler erken devirlerinden itibaren şehirler kurmuşlardır (Kızlasov, 2006, p. 142; Kiselev, 1951, p. 506). Bu noktada Türk yaşam tarzını göçerlik ve yerleşiklik biçiminde net olarak bölümlendirmek ya da göçerlikten sonra yerleşikliğe geçildiğini ifade etmek gerçeği tam olarak yansıtmayacaktır. Zira bu süreçler bir arada, iç içe yaşanmış gözükmektedir (Baykara, 1970, s. 8). Çin kaynaklarının Türkler için yaptığı tanımlama göçerlik üzerine kurulu olsa da satır aralarında şehir kültürünün izlerini bulmak mümkündür (Onat vd., 2004, s. 1, 41). Türk Yazıtlarına bakıldığında “balık” ifadesinin ya da “Togu Balık”, “Beş Balık” gibi çeşitli şehir isimlerinin geçtiği görülmektedir (Orkun, 2011, s. 62; Tekin, 1998, s. 40-41, 50-51, 72-73). İbn Hurdazbih, İbn el-Fakih, Mesudi ve Gerdizi gibi çeşitli İslâm kaynakları da Türklerin şehirlere sahip olduğunu bildirmiştir (Şeşen, 2001, s. 42, 44-46, 82, 185-186,193-194). Bizzat Türkler tarafından inşa edilmiş olan şehirlerin yanı sıra mücadeleler sonunda ele geçirilmiş ve Türk şehri olarak kullanılmış yerleşimler de bulunmaktadır. Bazı şehirlerin uzun süre varlıklarını koruyarak çeşitli Türk devletlerine başkentlik yaptığı görülmüştür. Örneğin; Suyab ya da Min Bulak şehirleri Göktürklerin yanı sıra Türgiş ve Karluklara da başkentlik yapmıştır (Baykara, 1975, s.94; Cezar,1977, s. 22-24; Deniz, 2008, s.105-116; Sümer, 1984, s. 25-26).

Türklerde şehirlerin ortaya çıkmasına ilişkin birçok etkenden söz edilebilir ancak bunlar arasında belki de en öne çıkan mesele, sosyal ve ekonomik gelişme ile şehir arasındaki bağın ortaya konması konusudur. Şehir kültürünün oluşumu toplumsal yapıda meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik süreçlerle yakından ilgilidir. Örneğin; Danilov, şehirlerin merkezi yönetimi güçlendiren bir etkiye sahip olduğu düşüncesine dikkat çekerek Hunlarda şehir yerleşimlerinin ortaya çıkışını öncelikli olarak sınırların genişlemesi ile birlikte artan idari kontrol ihtiyacı ile ilişkilendirmiştir. Yönetim sisteminde yaşanan teşkilatlanma da şehirleşmeyi besleyen, yerleşikliği teşvik eden bir özellik arz etmiştir. Zira zaman içerisinde idare ve yönetim kademesinde yer alan insanların sayısının artması; bilgi akışı, komuta, kontrol başta olmak üzere her türlü ihtiyacın giderilmesi için de sabit bir yerleşim biriminin varlığını zorunlu kılmıştır. Söz konusu koşullar altında bu tür yerleşimlerin çevresinde zanaat, ticaret ve tarımla meşgul olan nüfusun yaşadığı yerleşimler ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra hiç kuşkusuz Türkler tarih sahnesinde askerî özellikleri ile öne çıkan bir millet olarak yer almışlardır. Onlu sistemin ortaya çıkışı, sadece askerî değil aynı zamanda sosyal organizasyonun da gelişimi anlamı taşır. Zira sistemli ve sürekli bir ordunun oluşturulması, profesyonel bir askerî yapının ortaya çıkmasına dolayısıyla toplumun sosyal yapısında değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Yeni sosyal örgütlenme biçimlerinin ortaya çıkması, gündelik yaşamın tüm yönlerini etkilemiş, göçer yaşamda şehirler gibi bir olgunun ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Orduya dahil olan birliklerin sayısının artmasıyla doğru orantılı biçimde silah ve teçhizat üretiminin yanı sıra gıda ihtiyacında da artış yaşanmıştır. Zanaat faaliyetleri ihtiyacı aynı zamanda sabit yerleşim yeri ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Askerlere ve zanaatkarlara yiyecek sağlamak için sürekli olarak tarım ürünleri üretmek gerekmiştir. Dolayısıyla Türklerin askerî örgütlenmesinin, yerleşik bir yaşam biçiminin gelişmesine ve şehirlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Türklerin askerî özelliklerinin şehircilik konusunda çift yönlü bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Sabit yerleşimlerin, askerî güçlerinin azalmasına neden olacağını düşünen Türkler için sistemli bir

şekilde askerleşme, şehirleşmeyi de beraberinde getirmiş gözükmektedir. Üretken olmayan nüfus için üreten bir sabit nüfusun varlığı söz konusudur. Bu doğrultuda tarımsal ve zanaatsal ürün konusunda artan talebin şehirleşmeye olumlu bir etkide bulunduğu açıktır (Danilov, 2004, p. 139-185; Weber, 2010, s. 14). Söz konusu üretim faaliyetlerinin ekonomik olduğu kadar sosyal ve kültürel boyutları bulunmaktadır. Örneğin; Hun döneminde meslek gruplarının ortaya çıktığı düşünülmektedir (Khazanov, 2015, s. 59). Zira zanaatsal faaliyetler bir yandan hayatı kolaylaştırıp zaman yaratırken diğer yandan mesleki iş bölümü ve uzmanlaşmayı da beraberinde getirmiştir.

Türklerin bir yandan göçer yaşamı sürdürüp diğer yandan şehirler kurmaya başladıklarında sabit bir yerleşimde yaşamak ile ilgili kaygılarını belli oranda şehir kurulumuna yansıttıkları görülmektedir. Erken dönem Türk şehirleri incelendiğinde bir takım ortak özellikler dikkat çekmekte ve bir “Türk şehri” tanımı ortaya çıkabilmektedir.

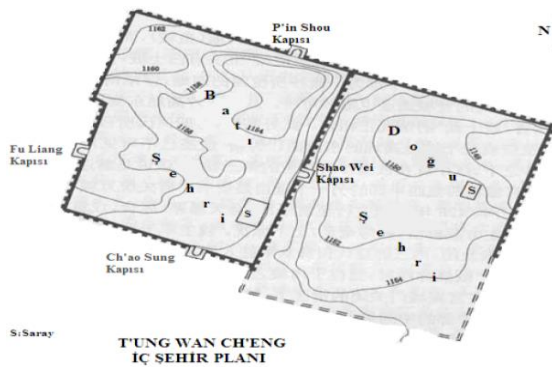
Şehir Kurulumu

Şehirlerin konumlandırılmasında asıl mesele güvenlik olmuştur ki, göçer kültürün özgürlüğü düşünüldüğünde bu hiç şaşırtıcı olmasa gerektir. Tüm başarılarını askerî güçlerine borçlu olduklarının çok farkında olan Türklerin “yerleşikleşirsek güçsüzleşiriz” düşüncesiyle direnç gösterdikten sonra sabit yerleşimlerde yaşamaya başlama aşamasında o kaybetmekten çok korktukları güçlerini koruyabilmek adına oldukça fazla çaba gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Türk şehirlerinin nehir yataklarına yakın konumu suya duyulan ihtiyaç kadar korunaklılık meselesiyle de ilgilidir. Şehir kurulumları incelendiğinde surlar, hendekler, kale ve kulelerden önce şehrin konumunun coğrafi şekiller, doğal unsurlar vasıtasıyla güvene alındığı görülmektedir. Örneğin; Hun şehirlerinden (Kılıç, 2018) biri olan İvolga'nın bir tarafı nehir yatağına bakarken diğer üç tarafı toprak setler ve hendeklerle korunmuş gözükmektedir (Davidova, 1985, p. 10-12; Kızlasov, 2006, p. 151). Yine Hun dönemi yerleşimlerinden biri olan Taşeba, Abakan ve Taşeba olmak üzere iki akarsu arasında kurulmuştur (Kızlasov, 2006, p. 162). Şehir kurulumlarında nehrin yanı sıra dağdan faydalanılması da karşılaşılan bir durumdur. Özellikle kağanın karargâhının dağ ya da tepe üzerine konumlandığı bilinmektedir (Esin, 1968, s. 137; Liu Mau-Tsai, 2011, s. 23). Bir Hun şehri olduğu bilinen T'ung-wan Ch'eng/Tumen Şehri (on binleri birleştiren şehir) önu ve sağ tarafı nehre, arkası ise dağa bakan bir konumda yer almıştır. Bu açıdan bakıldığında oldukça korunaklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu kurulum, olası bir saldırıda savunma kolaylığı sağlamaktadır (Akt. Baykuzu, 2009, s. 112). Yine aynı şehirde yer alan dışa doğru çıkık kale burçları da Türklerin şehir kurulumunda güvenliği önceliğinin bir diğer kanıtıdır. Zira bu özellik sayesinde her yöne ok atılabilmesi, gerektiğinde burçlar arasında çapraz ateş ağı kurulabilmesi savunmayı kolaylaştıran özellikler olmuştur (Baykuzu, 2009, s. 117).

Resim 1

T'ung-wan Ch'eng Şehir Planı

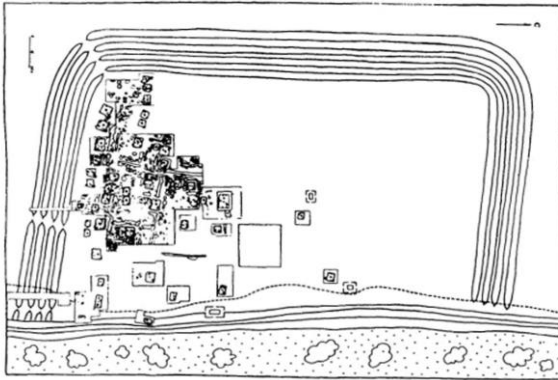
Kaynak: Baykuzu, T. D. (2009). Bir Hun başkenti: T'ung-Wan Ch'eng. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 110-126.

Şehir kurulumunda kullanılan iki plandan biri kare (veya dikdörtgen), diğeri daire (veya oval) plandır. Genel eğilimin kare ya da kareye benzer biçimde dikdörtgen plan kullanılması biçiminde olduğunu belirtmek gerekir (Cezar, 1977, s. 26, 82; Kızlasov, 2006, p. 21). Kare planının öncelikli olarak tercih edilme sebebi de yine güvenlik kaygısı ile yakından ilgilidir. Zira dört köşeden şehrin tüm çevresini rahatça görebilme imkânı tanıyan kare plan olası bir tehlike durumunda da avantaj sağlamaktadır (Baykara, 2023, s. 62; Akt. Yıldırım, 2023, s. 88). Bunun yanı sıra inanç dünyasında kare planlı düzenin yeryüzünün bir modeli olduğuna yönelik bir anlayış hâkimdir (Esin, 1968, s. 137). Dolayısıyla bu planın tercih edilmesi, hayata bakış açısı ve yaşam tarzı değişikliğinin getirdiği ihtiyaç ile ilişkilendirilebilir. Zira kare plan bir yandan daha iyi korunabilmeyi mümkün kılarken diğer yandan dünyanın hâkimi olma anlayışının bir yansıması olarak görünmektedir.

Sur ve hendeklerle çevrili olma, Türk şehirleri için bir diğer tipik özelliktir. Türkler açısından herhangi bir yerleşimin şehir olabilmesi için etrafının duvarlarla çevrili olması gerektiği anlaşılmıştır. Başlangıçta tahta surlu şehirlerin varlığı bilinse de dayanıklılık açısından zayıf olması nedeniyle olsa gerek zaman içinde bu uygulamadan vazgeçilmiştir (Esin, 1968, s. 146; Taşağıl, 2020, s. 266). Nitekim Hun Yabgusu Çiçi'nin kale şehrinde, toprak duvarın hemen önünde ahşap bir duvar ve yine ahşap kuleler yer almış; ancak ağaç malzemenin yakılmak suretiyle imhası fazlasıyla kolay olmuştur (Ögel, 2022, s. 172). İvolga şehir duvarlarının inşasında çakıl ve kumun karıştırılması sonucunda elde edilen harç kullanılmıştır. Kat kat dökülüp kurutulan duvarların üst kısımlarına ahşap çitler yerleştirilmiş ve bunlar da büyük taş parçalarıyla sağlamlaştırılmıştır (Davidova, 1985, p. 13). Surlar, savunma duvarı görevi yapmıştır. Türk şehirlerinde kuleler, burçlar, köprü ve içi su dolu hendekler sur aracılığıyla oluşturulmak istenen korunaklı ortamın tamamlayıcılarıdır. Surların dışında köşelerde yer alan kuleler olası tehdit ve tehlikeler sırasında hızlı bir iletişim kurulmasını sağlayan önemli haberleşme noktaları olarak işlev görmüştür (Esin, 1968, s. 138; Akt. Yıldırım, 2023, s. 86, 88). Güvende hissetmenin, gelebilecek zararı öğrenerek önlem almanın en öncelikli çözümüdür. Hoço'nun 75 adet burcun bulunduğu bir sur ile çevrelendiği bilinmektedir (Cezar, 1977, s. 73). Uygurların kışlık başkenti durumundaki şehirde sura ek olarak yedi sıra hendek yer almıştır (Güngör, 2000, s. 14). Bu noktada sur ve hendek sayısını belirleyen, etraftan beklenen tehdit ve tehlikelerdir.

Resim 2

İvolga Şehir Planı

Kaynak: Davidova, A. V. (1985). *İvolginskij kompleks (gorodişe i mogilnik) pamyatniki bunnu v zabaykale*. İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta; Davidova, A. V. (1995). *İvolginskii arheoloğičeskii kompleks* (Vol. 1), Sankt-Peterburgskiy Fond Aziatika; Kızlasov, L. R. (2006). *Gorodskaya tsivilizatsiya sredinnoy i severnoy Azii*. Vostochnaya Literatura RAN.

Şehirlerin değişen sayılarda sur ve içi su dolu hendeklerle korunmasının, bir güvenlik önlemi olarak Hunlardan itibaren uygulandığı anlaşılmaktadır. Örneğin; Çiçi Yabgu'nun inşa

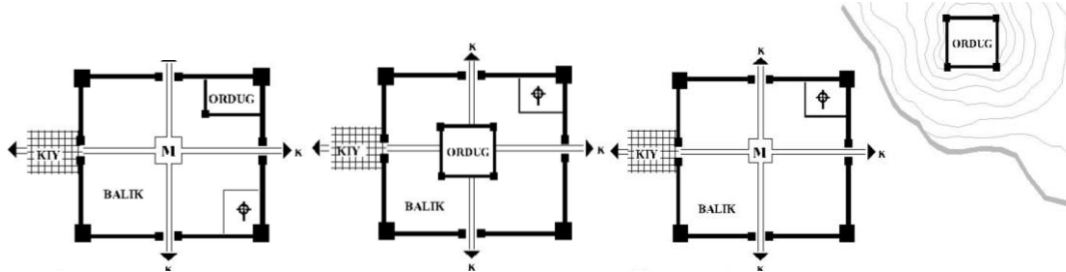
ettirdiği şehrin en az üç kat surla çevrili olduğu bilinmektedir (Baykara, 2023, s. 83-84). İvolga, savunma duvarının yanı sıra dört sıra toprak set ve üç sıra hendekle çevrilmiştir (Davidova, 1985, p. 10-12). Bazı durumlarda sadece dış duvarın önünde değil iç kalenin etrafında da hendek bulunabilmiştir (Cezar, 1977, s. 26). Surlar ve kulelerin dağları, hendeklerin denizleri temsil ettiği anlayışından (Esin, 1972, s. 77-78) yola çıkılarak şehir kurulumunun, Türk inanç dünyası ve evren anlayışı ile de ilişkilendirildiği düşünülebilir.

Şehir yerleşimlerini iç şehir ve dış şehir biçiminde bölmek mümkündür. Ancak Türkistan şehirleri için genel eğilim; iç kale, iç ve dış şehir ile bağlı şehir biçiminde üç bölümden oluşan bir düzenleme şeklindedir. İç kalede kağan ve devlet idaresinde görevli beyler yaşar. İç ve dış şehir kent sakinlerinin yaşadığı bölümdür. Bağlı şehir ise tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin görüldüğü kısımdır. Tüm bu bölümler Türkçe “orduğ”, “balık”, “kıy” biçiminde adlandırılmıştır (Baykara, 2023, s.67; Esin, 1968, s. 141-142).

Eski Türk şehirlerine bakıldığında yüksekçe bir tepe üzerinde konumlanmış kale etrafında şekillenen bir şehir kurulumu dikkat çeker. Kaleler şehirlerin esas kabul edilmelidir. Türk kültüründe bu kaleler bir yandan o yerleşim yerine kendi damgasını vurmak anlamına gelirken diğer yandan özellikle uç bölgeler için koruma ve savunma amacına hizmet eden bir yapı olarak karşımıza çıkmakta, sahiplenme ve aidiyet bildirmekte, güven vermektedir. Buraya yerleştirilen askerler o çevrenin, sınırların korunmasından sorumludur. Kale bu yönüyle askerî özellikleri ağır basan, öne çıkan bir özelliğe sahiptir (Baykara, 1990, s. 19-20; Baykara, 2023, s. 62). Kalenin de bulunduğu, ulaşılması zor ve zahmetli, ulaşıldığında da ele geçirilmesi aynı şekilde zor olan bu korunaklı alanlar kağan ve çevresine ayrılmış, “orduğ” biçiminde adlandırılmıştır. Türk kağanları çeşitli boylar üzerinde hâkimiyetlerini güçlü kılmak amacına da hizmet eden bir uygulama olarak birden fazla sayıda orduya sahip olabilmıştır (Esin, 1968, s. 135, 147).

Resim 3

Şehir kurulum modelleri

Kaynak: Özcan, K. (2005). Orta Asya Türk kent modelleri üzerine bir araştırma (VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (12), 1-22.

Orduğ kısmının şehir içindeki konumu farklılık gösterebilmiştir. Karabalgasun ya da İdikut gibi şehirlerde orduğ, kentin tam merkezine konumlanmışken; Yengi Balık, Can Balık gibi şehirlerde surlara bitişik bir şekilde kentin bir köşesinde ve Beşbalık şehrinde olduğu gibi nehir ya da vadilerin koruduğu alanlarda yer alabilmiştir (Özcan, 2005, s. 14, 20-21). Dolayısıyla şehir kurulumunda gösterilen güvenlik hassasiyetinin orduğ söz konusu olduğunda hat safhaya çıktığı, öncelikli meselenin şehrin en korunaklı alanına konumlanmak olduğu anlaşılmaktadır ki, toplumun en üst düzey kişisi olarak Tanrıdan kut almış kağanın yaşam alanı olduğu düşünüldüğünde bu, son derece doğal olsa gerektir. Ancak şehirde kağan için ayrılan alanın yüksek noktalarda konumlandırılmasının, sadece güvenlik amaçlı olmadığını belirtmek gerekir. Bu, aynı zamanda Tanrıya yakınlıkla da ilişkilidir. Türk inanç sistemi içinde suni tepelerin “temür kazug” şeklinde adlandırılan ve dünyanın merkezinde yer aldığına inanılan dağı sembolize ettiği düşüncesi bulunmaktadır. Kağan sarayı ya da çadırının şehrin tam ortasında bulunan konumu,

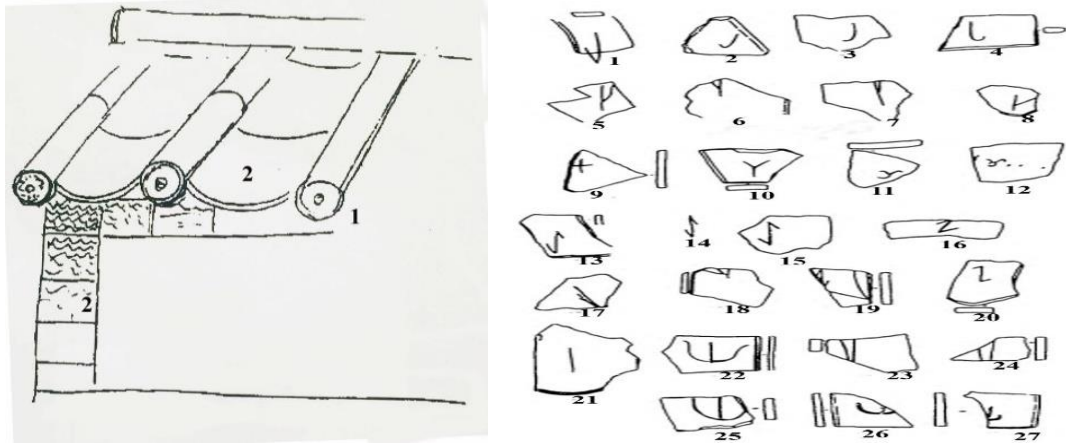
dünyanın merkezinde olduğuna inanılan kozmik dağı temsil etmektedir (Esin, 1968, s. 138). Bu noktada “orduğ” anlayışı bir yandan askerî - idari kökenle diğer yandan inanç sistemiyle yakından ilgili görünmektedir (Özcan, 2005, s. 10). Kağan ve maiyyeti, dolayısıyla en iyi tüketiciler orduğ kısmında bulunduğu için şehrin bu kısmı, tüccar ve satıcıların en fazla ilgi gösterdikleri bölümdür. (Baykara, 1990, s. 29).

Kağan ve üst düzey beylerinin barınaklarının bulunduğu orduğ etrafında sıradan halkın yaşam alanı olan “balık” yer alır. Erken devirlerde her bir bölümün çevresi adeta iç içe geçmiş surlarla çevrilmiş durumdadır. Türk şehirlerinin bazılarında kıy adı verilen kısım iç surların dışında yer almıştır ki, Ordu Balık, Beş Balık ya da Koço bu şehirlere örnek gösterilebilir (Esin, 1968, s.146-147). Surların dış kısmında bulunan bağlık, bahçelik alan Kaşgarlı Mahmut tarafından şehir yeşilliği anlamında “kend köki” olarak ifade edilmiştir (2013, s. 132-133). Kimi şehirlerde tarıma ayrılan alanların da iki duvar arasında yer alması, gelebilecek saldırılara karşı alınan bir önlem olsa gerektir (Cezar, 1977, s. 27). Tarımsal faaliyetler şehir surlarının hemen önünde gerçekleşirken; hayvancılıkla ilgili üretim şehrin en dış kısmında yapılmıştır (Yıldırım, 2023, s. 88).

Türk Tarihinin erken dönemleri için diğer birçok konuda olduğu gibi yerleşiklik ve şehir konusunda da ilk anda akıldan geçen; hemen yanı başlarında olan Çin’den etkilenildiğidir. Özellikle şehirlerde yer alan barınakların kıvrımlı çatıları, Çin etkisini akla getirmekte ve çatı anlamında Çince “lan” sözcüğünün kullanımı da bu düşüncüyü güçlendirmektedir (Uzunkaya, 2014, s. 47).

Resim 4

Taşeba Saray Çatısı ve Kiremit Tamgaları

Kaynak: Kızlasov, L. R. (2006). *Gorodskaya tsivilizatsiya sredinnoy i severnoy Azii*. Vostochnaya Literatura RAN.

Savaş, ticaret ve evlilik gibi çok farklı ilişkiler ağı ile sürekli iç içe olan bu iki milletin birbirinden etkilenmesi kaçınılmaz olsa gerektir. Ancak Türklerde şehirciliği sadece bu etkileşime bağlamak son derece yanlış bir tutum olacaktır. Nitekim Taşeba’da yer alan saray yapısının uçları kıvrık biçimli çatısı ilk bakışta Çin tarzında görülse de çatı kiremitlerinin bizzat Hunlar tarafından üretildiği anlaşılmış; üzerinde Orhun harflerinin erken şekilleri olduğu düşünülen bir takım tamgalı kiremitler ortaya çıkarılmıştır (Esin, 1968, s. 148-149; Kızlasov, 2006, p. 181; Kiselev, 1951, p. 480). Türklerin şehirciliği konusunda Soğdlar da hem Hunlar hem de özellikle Göktürkler döneminde fazlaca rol sahibi olan bir millet olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüccar, gezgin, diplomat ve din adamı gibi birçok farklı rolü bünyelerinde toplamış ve her birinin gereklerini layıkınca yerine getirmiş olan Soğdlar Türklerin, ticari faaliyetlerinin yanı sıra şehir konusunda da deneyimlerinden faydalandıkları bir millet olarak gözükmektedir (Cezar, 1977; s. 16-19; Eker, 2012, s. 79-80). Bu noktada Türklerin yerleşik hayata geçmesinde etkili bir rehberliğe

sahip olmuşlardır. Kendi bilgi birikimlerini aktarmanın yanında Çu Havzası'nda bulunan Soğd şehirlerinin Göktürkler döneminde hızla geliştiği bilinmektedir. Dolayısıyla Soğdların, Türklerin şehir kurmasına önemli katkıda buldukları kabul edilmelidir. Ancak tek rol sahibi olmadıklarını, Türklerle birlikte hareket ettiklerini belirtmek gerekir (Cezar, 1977, s. 23-26).

Karabalgasun'da bulunan kale yapısında Türklerin yanı sıra Çin ve Soğd etkisinin de bulunduğu, Uygur Kağanı Moyen Çor'un Bay Balık şehrini Soğdlu ve Çinli ustalara yaptırdığı bilinmektedir (Orkun, 2011, s.181). Çin ve Soğd etkisinin varlığı; Türklerin şehrin mekânsal kurulumunu gerçekleştirecek teknik bilgiye sahip olmadıkları yönünde bir fikir gelişmesine neden olmuş olabilir. Hiç kuşkusuz herhangi bir sahada şehir yerleşiminin kurulumundan bahsedebilmek için yer seçme bilgisine ve yeteneğine sahip insanların varlığı, surların ve çeşitli konut türlerinin inşası gibi birtakım koşullar gerekmektedir. Bu noktada Türklerin çeşitli zanaatlar konusunda sahip olduğu teknik bilgi ve beceri seviyesinin oldukça üst düzey olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Nitekim Hun dönemine ilişkin mezarların özellikle de varlıklı toplum üyelerine ait olan kurganların birkaç odadan oluşan karmaşık mezar içi yapıları ve buluntuları bunu açık biçimde kanıtlamış durumdadır. Yine kurganlardan çıkarılan eşyalar, onların ev tipi konutlar yapabilecek beceriye sahip olduklarının ispatı sayılabilir. Bu noktada Tonyukuk, Kül-tegin ve Bilge-Kağan'ın anıt komplekslerinin inşaatlarının çoğunlukla Çinli ustalar tarafından gerçekleştirildiği belirtilse de toplumda inşaat konusunda bilgi ve beceri sahibi olan Türklerin de bulunduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır (Cezar, 1977, s. 22; Danilov, 2004, p. 139-140).

Çinlilerin ve Soğdların Türklerin yerleşikliğine olan etkisinin özellikle mimaride kendini gösterdiğini belirtmenin yanında (Cezar, 1977, s. 16-17) Türklerin şehirlerde ne Çin ne de Soğd etkisini birebir almadığını, göçer kültürün zengin birikimini yansıtarak kendine has bir özellik oluşturduğunu düşünmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Örneğin; Tung-wan Ch'eng şehrinin kullanılan malzemenin kaynaklı beyaz duvarları Türklerle özgü bir özellik olarak görülmüştür. Yine Çin şehirlerinin kapısının batı yönlü olmasına karşın bu şehrin ana kapısının doğu yönünde bulunması da Türkler için doğu yönünün önemi düşünüldüğünde önemli bir Türklük damgası olarak ortaya çıkmaktadır. Bu şehrin dışı doğru çıkık kale burçlarının o dönem Çinliler tarafından pek kullanılmadığı da bilinmekte (Baykuzu, 2009, s. 116-119, 122) ve bu, Türklerin şehre ait özellikleri Çinliler ya da Soğdlulardan birebir almadıklarının bir göstergesi olmaktadır.

Şehir Yapıları

Şehirdeki inşa faaliyetleri hiç kuşkusuz sur duvarları, burçlar ya da kuleler gibi savunma amaçlı yapılmış yapılar ile sınırlı değildir. Barınma ihtiyacına yönelik olarak kullanılan konutlar başta olmak üzere çeşitli yapıların varlığı söz konusudur. Göçer yaşamın işlevsel barınağı çadır (Çandarlı Şahin, 2016, s. 25-39), yerleşik yaşamda da belli bir süre kullanılmaya devam etmiştir. Nitekim ilk yerleşimlerde kağan ve çevresindeki devlet adamlarının yaşadığı ordu alanından hemen sonra yer alan ve sıradan halkın yaşadığı bölüm olan balıkların çadırlardan oluştuğu bilinmektedir. Türk şehirlerinde yer alan barınma mekânlarına bakıldığında çadırdan ev tipi konutlara doğru gelişim gösteren bir süreç yaşandığı düşünülebilir. Ancak çadırdan eve geçmek yerine bu iki barınağın bir arada yer alması durumu söz konusudur. Örneğin Uygurlar dönemindeki Ordu Balık'ta dahi çadırlar ile ahşap ve tuğladan konutlar birlikte yer almıştır (Cezar, 1977, s. 48; Gömeç, 2019, s. 18).

Barınakların malzemesinin ne olacağını da ne şekilde kurulup inşa edileceğini de belirleyen, büyük oranda coğrafi koşullardır. Yerleşim bölgesinde en fazla bulunan malzeme her neyse (ağaç, taş vs) barınağın ana maddesini oluşturmuştur. Ahşap, pişmiş toprak, kiremit, kesme taş ve tuğla malzemenin varlığı söz konusuysa da yapılarda, kerpiç ve tuğla ağırlıktadır (Baykara, 2023, s. 52; Cezar, 1977, s. 27-28; Gömeç, 2019, s. 21; Kızlasov, 1969, p. 59, 61, 85, 148). Kerpiç duvarlı yapıların kamış demetleriyle güçlendirilmesi sık rastlanan bir durumdur (Danilov, 2004, p.140, 149; Gömeç, 2019, s.21). Uygurların kışlık başkenti Hoço'nun etrafı kerpiç ve taş

malzemeden yapılmış surlarla korunmuştur. Bazı yerlerde sırlı tuğlalar kullanılmıştır. Surlara belli aralıklarda kubbeli kuleler eşlik edebilmiştir (Ögel, 1985, s. 295, 352).

Şehirlerde yönetici ve sıradan halk için barınma ihtiyacının farklı türden yapılarda karşılandığı anlaşılmaktadır. Kağan ve maiyeti kale tipi yapılarda yaşarken halk çadır ya da ev tipi konutlardadır. Şehrin merkezi noktasında etrafı surlarla çevrili hükümdar konağı ya da sarayı bir anlamda iç kale konumundadır. İdarenin gücünü göstermesine ve kontrol mekanizmasının işleyişine hizmet etmektedir (Uzunkaya, 2014, s. 45). Arkeolojik araştırmalar sırasında çok sayıda bina kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Örneğin İvolga şehrinde üst düzey bir idareciye ait olduğu düşünülen yapının, diğerlerinden farklı biçimde daha büyük ve daha kalın kerpiç duvarlardan inşa edilmiş olarak kentin merkezinde bulunduğu anlaşılmıştır (Danilov, 2004, p.36). Bu, sosyal statü farkına yapılan vurgunun hayatın her alanında görünür olduğunun bir kanıtıdır. Ancak barınma mekânları arasındaki tek farkın yöneten ve yönetilenler arasında bulunmadığını, toplum bireylerinin de malzeme ve biçim açısından farklılık gösteren barınaklarda yaşadığını belirtmek gerekir. Örneğin; derme çatma biçimde yapılmış olan ve “alaçuk” biçiminde adlandırılan barınakların (Baykara, 2023, s. 51) yanı sıra avlulu, çok sayıda odalı barınaklar da bulunmaktadır. Sıradan halkın ya da zanaatkarların evleri iki, üç odalı, küçük tipte evlerdir. Genellikle birbirine bitişik biçimde ve şehrin, beylerin oturduğu kısımdan ayrı bir alanında başka bir mahalle olarak yer almıştır. Varlıklı kişilerin ya da toplumun üst düzey bireylerinin evleri çok odalı, iki, üç katlı olmasının yanında konum olarak da kentin yüksekçe bir kısmına inşa edilmiş durumdadır. Bunlar bahçe ve ağaçlar arasında, hizmetliler için ayrı müstemilatı olan, avlusu bulunan yapılardır (Cezar, 1977, s. 49). Bu noktada evlerin oda ya da kat sayılarının değişmesinin de toplumsal statü farklarına işaret ettiği açıktır. Dolayısıyla şehir sakinlerinin ekonomik düzeylerinin farklılığı ile doğru orantılı bir yaşam standardına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şehirlerde toprağın altına da sığınak tipi barınaklar inşa edilebildiği bilinmektedir. Uygunlar döneminde bu türden barınakların aşırı sıcaktan korunma amacı için kullanıldığı bilgisi mevcuttur (Davidova, 1985, p. 17-18; İzgi, 2000, s. 56-57).

Şehirlerde bulunan yapıların erken tarihlerden itibaren ısıtma sistemine sahip olması, ilk bakışta dikkat çeken en benzer özellik olarak görülmektedir. Isınma, barınakların en öncelikli konularından biridir ve coğrafi iklim koşulları düşünüldüğünde bu, son derece olağandır. İvolga şehrinde ortaya çıkarılan evlerin ısıtma sistemi incelendiğinde, girişin tam karşısında yer alan kapalı soba tipi ocağın duvarlarda bulunan kanallar aracılığıyla yapıyı ısıttığı görülmüştür. Kanallardan geçerek tüm evi dolaşan duman, kavak ağacının içinin oyulması suretiyle oluşturulmuş bir boru vasıtasıyla dışarı atılmaktadır. Yerde ısı sağlayan mangal izlerinin bulunması, ısıtma kanalları ve ocağın şiddetli kış için yetersiz kaldığının göstergesidir (Kızlasov, 2006, p. 154). İvolga şehrindeki ısıtma sisteminden farklı biçimde Taşeba Sarayında yerden ısıtma sistemi kullanılmıştır. Kanallar duvarlarda değil, zemindedir. Odaların kerpiç tabanlarının altında yanları taş kiremit kaplı oluklar şeklinde ısıtma kanalları açılmıştır (Kızlasov, 2006, p. s.185; Kiselev, 1951, p. 480).

Şehir bir yaşam alanı, günlük hayatın sahnesi olduğuna göre sakinlerine çeşitli fiziki ve ruhsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik bir ortam sunmalıdır. Aslında bu sebeptendir ki, her kentin bir kimliği vardır. Sakinlerinin hayata bakış açısı ve ihtiyaçları şehrin karakterini şekillendirir. Türk şehirlerine bu açıdan bakıldığında şehir sakinlerinin bir yandan yaşamı sürdürmek, tehlikelerden korunmak, olası tehditlere karşı güçlü bir savunma oluşturmak gibi amaçlara yöneldikleri; diğer yandan ilgi ve meraklarına göre kenti şekillendirmeye başladıkları görülmektedir. Mimari olarak öncelikle barınma mekânlarının, konutların bulunduğu şehirler zanaat atölyeleri ya da kütüphane gibi binalar ile zenginleştirilmiştir. Örneğin İvolga şehri araştırmalarında seramik, bakır, demir, kemik gibi malzemelerden yapılmış günlük kullanım eşyalarının, çok sayıda demir döküm ve seramik atölyesinin varlığının ortaya konması (Davidova, 1985, p. 38-51), şehir yapılarının Hunlardan itibaren konutlarla sınırlı olmadığını net biçimde göstermiştir. Maden işleme başta

olmak üzere çeşitli zanaat atölyelerinin varlığı, farklı zanaatlara ait uzmanlıkların gelişimini sağlamış ve şehir sakinlerinin daha fazla boş zamanı olmasına, dolayısıyla kişisel meraklarına da zaman ayırabilmelerine vesile olmuştur. Turfan şehri çevresinde yapılan araştırmalarda çok sayıda kitap ve kütüphane ortaya çıkarılmıştır. Uygurların müziğe ve sahne oyunlarına ilgili oldukları bilinmektedir (İzgi, 2000, s. 60-61; Ögel, 2001, s. 211). Anlaşılan o ki, süreç içinde şehir, Türkler tarafından kültürel olanaklar yaratan bir mekân haline dönüştürülmüştür. Bu noktada artık sadece barınılan ya da savunulan bir alan olmanın ötesinde hayattan keyif alma imkânları sunan ve onları geliştiren bir anlama sahiptir ki, bu durum toplumdaki değişim ve dönüşüm noktasında oldukça önem arz etmektedir. Şehri oluşturan mekân ve yapılar zaman içinde gerek sayı gerekse çeşitlilik bakımından artış göstermiştir ve bu etkinin altında yatan sebeplerden biri, hiç kuşkusuz inanç dünyasında yaşanan değişimlerdir. Zira yeni dini inançların toplum içine girmesiyle birlikte şehir yapılarına söz konusu inançlar ile ilgili ibadethaneler de dahil olmuş gözükmektedir. Ancak şehir din ilişkisini sadece mekânlarla sınırlı tutmamak gerekir. Bu noktada çeviri faaliyetlerinin kültürel açıdan yarattığı katkı malumdur. İnanç dünyasının izleri çeşitli semboller aracılığıyla da şehir yerleşimlerine yansıtılmış durumdadır. At, arslan, yılan, ejder gibi çeşitli hayvan tasvirlerinin şehirlerde sıklıkla kullanılması (Esin, 1968, s. 138, 162), söz konusu hayvanların güçlerine atfen onların koruyuculuklarından yararlanılmak istenmesiyle ilgili olmalıdır.

Şehir yerleşimlerinin öne çıkan kısımlarından biri de kapılardır. Bu kapıların sur üzerinde bulunacağı yer önemlidir. Zira askerî açıdan kolay ulaşılabilecek bir noktada bulunmamasına özellikle dikkat edilmiştir. Örneğin; bir Hun kalesi durumundaki Derestuy yerleşiminde kapılar, Jida akarsuyunun bulunduğu tarafta yer almıştır. İçten bakıldığında kapıya ulaşan yolun uzun ve karmaşık olduğunu söylemek mümkündür. Karşılaşılacak bir saldırıda sadece sınırlı sayıda küçük birliklerin saldırısına olanak tanıyacak biçimde ek tahkimatlar da yapılabilmektedir (Baykara, 1970, s. 144; Baykara 2023, s. 64, 69; Kızlasov, 2006, p. 155). Şehirlerdeki kapıların sayısının, şehrin kurucusunun statüsüne bağlı olarak artıp azaldığı bilinmektedir (Esin, 1968, s. 137).

Resim 5

Taşeba Sarayı Kapı Kolu

Kaynak: Kızlasov, L. R. (2006). *Gorodskaya tsivilizatsiya sredinnoy i severnoy Azii*. Vostochnaya Literatura RAN.

Sadece şehir kapıları değil binaların kapıları da önemlidir. Taşeba Sarayında yer alan oda kapılarında tunçtan yapılmış çökük gözlü, boynuzlu ve bıyıklı biçimde bir tasvir yer almıştır ki, koruyucu özelliği olduğu düşünülmektedir (Kızlasov, 2006, p. 202).

Gerek İvolga'da gerekse Taşeba'da sokakların oluşturduğu mahallelerin varlığı bilinmektedir. Uygur döneminde şehir, mimari yapıların yanı sıra cadde ve sokaklara sahiptir (Kalan, 2012, s. 10; Uzunkaya, 2014, s. 51). Köprüler, büyük şehir kapıları, cadde ve sokaklar düşünüldüğünde Türklerde şehirlerin düzenli bir yapıya sahip olduğu söylenebilir (Cezar, 1977, s. 73; Uzunkaya, 2014, s. 57).

Şehir Yaşamında Göçerliğin İzleri

Türkler uzun bir süre şehir yaşamı ile göçer kültürü bir arada sürdürmüştür (Cezar, 1977, s. 14-15). Weber nüfus artışının, şehir yaşamında farklılaşma ve ayrışmayı belirginleştiren bir etkiye sahip olduğundan, şehir yaşamına dahil olan nüfus için geleneksel bakış açısıyla yeni yaşam koşulları arasında bir çatışmadan bahseder (2010, s. 29, 31). Boy birliğini oluşturan boyların farklılıkları gibi şehir sakinleri de aynı biçimde farklılıklara sahiptir. Türklerin uzun yıllar boyunca devam ettirdikleri göçer yaşamları onlar şehirlerde yaşamaya başladıklarında da belli sınırlılığa hayatın bir parçası olmaya devam etmiş; izlerini sürdürmüş gözükmektedir. Şehrin dış kısmında göçerlikten yerleşikliğe henüz geçmiş olanların ya da hayvancılık faaliyeti yürütenlerin yaşamı (Baykara, 2023, s. 69; Yıldırım, 2023, s. 88), göçerlikte boylar birliğinde en son katılan boyların hep öncü birlik olmalarına benzemektedir.

Göçer yaşam kültürünün etkisi altında şehir tipi yerleşimler uzun süre kışlık ve yazlık başkent olarak varlık göstermişlerdir. Örneğin Hunların Lung-Ch'eng'i yazlık, T'ai-Ling'i kışlık başkent olarak kullandığı bilinmektedir (Baykara, 2023, s. 82). Göktürkler döneminde Suyab kışlık, Min Bulak (Bin Pınar) ise yazlıktır (Cezar, 1977, s. 23-24; Deniz, 2008, s.105-116; Öcal, 1983, s.116-117; Sümer, 1984, s. 14). Yine Türklerin yaygın biçimde yerleşik yaşamı benimsediği Uygurlar döneminde dahi yazlık ve kışlık başkent uygulamasının devam ettiği görülmektedir (Ögel, 2001, s. 205; Sümer, 1984, s. 44).

Göçer yaşamın getirdiği alışkanlıkların hemen terk edilememiş olmasının doğallığı kadar yerleşikliğe adapte edilebilmeleri de bir o kadar ilginçtir. İndirilip kaldırılabilen köprüler, nüfusun fazlaşmasına bağlı olarak değiştirilen duvar sınırları, ikinci kata çıkmak için yapılan merdivenlerin sabit değil taşınabilir olması (Cezar, 1977, s. 49; Yıldırım, 2023, s. 86, 88) gibi uygulamalara bakıldığında konup göçmenin etkisi ile alışlagelen hareketli yaşam tarzının yerleşikliğe geçildiğinde de uzun süre devam ettirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bir yandan mevcut alışkanlıklarını sürdürme eğilimi gösteren şehir sakinleri diğer yandan sürece hızla alışmaya, uyum sağlamaya çalışmışlardır. İlginç olan bir diğer durum kendileri de deyim yerindeyse "daha dün" göçer olan kent sakinleri kenti planlar, bölümlerken kendilerini göçerlerden korumak için farklı önlemler de almışlar, duvarlar aracılığı ile onlardan ayrılmışlardır.

Şehir Türleri/İşlevsellik

Şehirler Türklerin hayatında sabit yerleşim birimleri olmanın yanı sıra farklı anlam ve işlevselliklere sahip olmuş gözükmektedir. Dini törenler, tahıl muhafazası, savunma vs. gibi çeşitli konularla özdeşleştirilmiş şehirler bulunmaktadır. Örneğin; Hunlar Lung-Ch'eng ve T'ai-Ling yerleşimlerini inanç merkezi olmanın yanında önemli meselelerin (hayvan sayımı ya da milli konular) görüşüldüğü toplanma alanları olarak kullanmıştır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu yerleşimlerin Hun birliğinin oluşumuna da katkı sunduğu görülmektedir (Baykara, 2023, s. 82; Danilov, 2004, p.141; Taskin, 1973, p. 73). Saray tipinde bir yapı etrafında şekillenen ve bir Hun devlet adamı için kurulduğu düşünülen Taşeba şehri idari bir merkez olarak kullanılmış olmalıdır (Kızlasov, 2006, p. 160). Ordu Balık Şehri, devletin idari kontrol merkezidir (Danilov, 2004, p. 57). Kerpiç kulelerle güçlendirilen kale duvarlarına sahip olan şehir Uygur kağanının merkezi karargâhı ve kağanlık başkenti olarak kullanılmıştır. Örneğin Koço artı değer üreten ticaret şehri olmanın yanında dinî bir merkez olma özelliği de taşır. Uygurlara kışlık başkentlik yapmıştır (Güngör, 2000, s.13-15).

Savunma amacına hizmet eden şehir yerleşimleri olmuştur. Örneğin; Tuva bölgesinde yer alan Uygur şehirlerinin sınır boyunca ve biri diğerinin ardınca inşa edilmiş olan askerî nitelikteki şehirler olduğu dikkat çekmektedir. Uygurlar ile Yenisey Kırgızları arasındaki gerginlik nedeniyle Uygurların kuzey sınırına önlem amaçlı kaleler inşa edilmiştir. Bu yapılar savunma amacına yönelik olarak ortaya çıkmıştır (Danilov, 2004, p.152; Kızlasov, 1969, p. 59, 61, 63). Sınır güvenliğinin sağlanması için söz konusu bölgelere inşa edilen işaret veya gözetleme kulelerinin

zaman içinde kale yerleşimlerine dönüştüğü bilinmektedir. Touman Cheng, Amga Kurgan ya da Tok Kale bu türden yerleşimlere örnek verilebilir (Özcan, 2005, s. 7-8).

Şehirler idari kurumların yoğun olarak bulunduğu ve ekonomik hayatın çeşitli faaliyetler aracılığıyla geliştiği yerleşimlerdir. Zaman içerisinde ticaret ve kültür merkezi haline dönüşmeleri, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Ticaret yollarına yakın veya bu yollar üzerinde belirli mesafelerde konumlanmış konaklama merkezleri zaman içinde süreklilik kazanarak önemli ticaret şehirlerine dönüşmüştür. Pazar yerlerinin de aynı biçimde şehir yerleşimleri haline geldiği bilinmektedir (Baykara, 1990, s. 26). Örneğin; Beş Balık Kuzey Asya ile Türkistan'ı birleştiren bir konumdur. Hunlar ve Göktürkler döneminde ticaret yollarının kontrolü buradan sağlanmıştır (Ögel, 2022, s. 16).

Zanaat faaliyetlerinin ilerlemesi sonucunda Hami'nin ipekçilik, Turfan'ın dokumacılık alanında öne çıkması örneklerinde olduğu gibi bazı şehir yerleşimlerinin zanaat faaliyetiyle tanındığı görülmektedir (Özcan, 2005, s. 7). Hun topraklarında tahıl ürünlerinin depolandığı duvarlı yerleşimlerin inşasına ilişkin bilgiler bulunmaktadır (Danilov, 2004, p. 34; Taskin, 1973, p. 137, 19. dipnot).

Kadın ve kızların özellikle seferler sırasında konakladıkları alanlar “kuy” olarak adlandırılmıştır. Kelime Çince kökende kadının askerdeki eşini beklediği yer, kendine özel oda anlamındadır. Kadınların ve kız çocuklarının, erkeklerin askerî seferde iken güvende olabilmeleri için gidenlerin aklının arkada kalmaması için korunaklı vadi içi bölgelere yerleştirilmesi söz konusudur. Hatta kız kulesi ya da kalesi adlandırılmaları bu durumla ilişkilendirilmiştir (Baykara, 1980, s. 497-510; Baykara, 1990, s. 24-26; Uydu Yücel, 2017, s. 76-83).

Sonuç olarak Türk şehirleri idari yönetim merkezleri, üretim merkezleri, askerî merkezler, dinî merkezler, hatun yerleşmeleri ve tarımsal üretim merkezleri olarak çeşitlendirilebilir (Özcan, 2005, s. 6-10; Uydu Yücel, 2017, s. 77).

Sonuç

Erken devirlerinde konargöçer yaşam biçimi ve özellikle askerî kimlikleriyle tanınan Türkler, tüm askerî zaferlerinin temeli saydıkları göçerliklerini, yerleşiklikten daha değerli görmüşlerdir. Bununla birlikte Hun ve Göktürkler döneminde zaman zaman idarecilerin akıllarından geçen yerleşik yaşam biçimini benimseme düşüncesi, çeşitli şehirlerin kurulmasıyla sonuçlanmış gözükmektedir. Bu dönemde bir yandan şehirler kurarken diğer yandan bilinçli bir şekilde göçer yaşamın devamlılığı için çabaladıkları açıktır. Ancak yine de şehirler kurma, kışlık ve yazlık başkentlerde yaşama gibi uygulamaların, Uygur döneminde yaygınlaşan yerleşik yaşam için bir hazırbulunuşluk yarattığı düşünülebilir.

Türklerde şehir kültürü coğrafi imkânlar, sosyal, siyasi ve ekonomik süreçler ile ilişkilidir. Toplum için sabit bir yerleşimde yaşamak uzunca bir süre tehdit ve tehlikelere açık olmakla eş değer görülmuş ve bu nedenle de şehir kurulumunda güvende olmak öncelenmiştir. Bu doğrultuda Türk Şehri dendiğinde her şeyden önce etrafı duvarlarla çevrili bir yerleşim birimi anlaşılmaktadır. Gerekli olduğu düşünülen yönlerde duvarların daha yüksek ya da kalın tutulması, düşmanın geldiğini önceden haber alabilmek adına kulelerin, savunma hareketlerini kolaylaştıran burçların yapılması, duvarların etrafına sayıları yine tehdit olasılığıyla doğru orantılı olarak artan içi su dolu hendekler kazılması, her bir köşeden kontrolü sağlamak adına şehir kurulumunun kare planlı gerçekleştirilmesi gibi uygulamaların tümü, güvende hissetme amacına yönelik çabalardır.

Türk şehri kimin nerede yaşayacağını net olarak belirlendiği çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. En korunaklı alan kağan ve çevresindekilerin yaşadığı barınakların da yer aldığı orduğ kısmıdır. Ardından sıradan halkın yaşam alanı başlar. Askerî silahlardan kap kaçak gibi günlük kullanım eşyalarına zanaat ürünleri bizzat şehir içindeki atölyelerde üretilirken tarım ürünleri surların hemen ardındaki alanlardan hayvansal gıdalar da en dıştaki kısımdan

sağlanmaktadır. Bu noktada göçer yaşamın sistemli yapısının olduğu gibi şehir yaşamına da aktarıldığını belirtmek gerekir. Çadırın şehirlerde de barınak olarak kullanımı, köprülerin hareketli yapısı, merdivenlerin taşınabilirliği gibi uygulamalar göçer yaşamın birtakım alışkanlıklarının şehre taşındığının göstergesidir.

İnanç dünyasının izleri ve Türk evren anlayışının yansımaları da göçer dünyanın alışkanlıkları gibi insanlar ile birlikte yerleşikleşmiştir. Dini inancın, Türk şehrinin şekillenmesinde özellikle mimari çehresinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şehirlerde çeşitli hayvan heykellerinin varlığı ya da kapı kollarına sembollerin işlenmesi, Türklerin söz konusu hayvanların koruyuculuğundan faydalanma niyetine yönelik uygulamalar olarak görülmeli ve yine güvende hissetme ihtiyacı ile ilişkilendirilmelidir.

Ticaret, zanaat ve şehir birbirini besleyen ve geliştiren bir etkiye sahip olmuştur. Kurulan pazarlar etrafında şekillenen şehirlerin varlığının yanı sıra sadece ürünlerin değil kültürlerin de alışverişinin yapıldığı ticaret faaliyetleri sayesinde daha da büyüyüp önem kazanan şehirler bulunmaktadır. Toplumun artan talepleri zanaat faaliyetlerinin gelişimini ve uzmanlaşmayı beraberinde getirmiş, zanaatın gelişmesi yerleşmeyi desteklemiş gözükmektedir.

Türklerin şehirleşmesinde, özellikle mimari konularda Çin ve Soğd etkisi inkâr edilemez bir boyutta ise de Türklerin kendi kültürleri ve birikimleri doğrultusunda hareket ettikleri ve söz konusu etkiye rağmen şehircilik konusunda da kendilerine özgü bir tarz yarattıkları anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Baykara, T. (1970). *XI. yüzyıla kadar Türk şehri* (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.

Baykara, T. (1975). Eski Türk iktisadî hayatı ve şehir. *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (6), 75-104.

Baykara, T. (1980). Türk şehircilik tarihinden: hatun şehirleri. *Bellekten*, 175(44), 497-510.

Baykara, T. (1990). Göktürk Yazıtları'nın Türk iskân (yerleşme) tarihindeki yeri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bellekten*, 38, 17-29.

Baykara, T. (2023). *Türkler ve şehirleri I*. Post Yayınevi.

Baykuzu, T. D. (2009). Bir Hun başkenti: T'ung-Wan Ch'eng. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 110-126.

Cezar, M. (1977). *Anadolu öncesi Türklerde şehir ve mimarlık*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Chavannes, E. (2013). *Çin kaynaklarına göre Batı Türkleri* (M. Koç, Çev., 2. baskı). Selenge Yayınları.

Çandarlı Şahin, A. (2016). Türk çadırı üzerine. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(16), 25-39.

Çandarlı Şahin, A. (2020). Göçerlerin medeniliği ve yerleşiklik algısı. İçinde G. İbrahimova & E. Mırbeshiroğlu (Eds.). *Euroasia summit congress n scientific researches and recent trends-7* (Cilt 2, ss. 398-409). Baku Euroasian University.

Danilov, S. V. (2004). *Goroda v koçevb obşçestvab tsentralnay azii*. İzdatelstvo Buryatskogo Nauçnogo Tsentra SORAN.

Davidova, A. V. (1985). *İvolginskij kompleks (gorodişe i mogilnik)* pamyatniki hunnu v zabaykale. İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta.

Davidova, A. V. (1995). *İvolginskii arheoloğičeski kompleks* (Vol. 1), Sankt-Peterburgskiy Fond "Azıatika".

- Deniz, B. (2008). Batı Gök-Türklerin başkenti: Min Bulak. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* I(T), 105-116.
- Eker, S. (2012). Orta Asya'nın gizemli halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca, *Türkbilgi* (24), 77-92.
- Esin, E. (1972). "Mıyanlık" Uygur "buyan" yapısından (vihâra) bakanlık mıyanlığına (ribât) ve Selçuklu han ile medresesine gelişme. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Esin, E. (1968). Orduğ (başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri). *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, (10), 135-215.
- Golden, P. B. (2006). *Türk halkları tarihine giriş* (O. Karatay Çev., 2. baskı). Karam.
- Gömeç, S. Y. (2019). Eski Türklerde barınak ve şehir hayatına dair izler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 122(240), 11-24.
- Güngör, S. (2000). İdik kut şehri Hoço Uygurların kente yerleşmesi. *Avrasya Etüdüleri*, (18), 3-19.
- İzgi, Ö. (2000). *Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi* (2. baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk milli kültürü* (31. Baskı). Ötüken.
- Kalan, E. (2012). İvolga örneğinde Hun kent kültürüne genel bir bakış. *Türkbilgi*, (24), 1-19.
- Kaşgarlı Mahmut. (2013). *Dîvânü lûgat'it-Türk* (B. Atalay, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve dış dünya* (Ö. Suveren, Çev.). Doğu Kütüphanesi.
- Kılıç, L. (2018). *Güney Sibiryâ'da Hun Türklerine ait kurganlar, mezarlar ve şehirler* (Tez No. 529381) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yök Ulusal Tez Merkezi.
- Kızlasov, L. R. (1969). *İstoriya Turu v srednie veka*. İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta.
- Kızlasov, L. R. (2006). *Gorodskaya tsivilizatsiya sredinnoy i severnoy Azii*. Vostochnaya Literatura RAN.
- Kiselev, S. V. (1951). *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Liu Mau Tsai. (2011). *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri* (E. Kayaoğlu & D. Banoğlu Çev.). Selenge Yayınları.
- Onat, A., Orsoy, S. & Ercilasun, K. (2004). *Han hanedanlığı tarihi Hsiung-nu (Hun) monografisi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları* (3. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öcal, S. (1983). Türklerde yerleşim ve ilk Türk şehirleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (23), 126-138.
- Ögel, B. (1985). *Türk kültür tarihine giriş* (Cilt 1). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ögel, B. (2022). *Büyük Hun İmparatorluğu tarihi* (Cilt 2). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, K. (2005). Orta Asya Türk kent modelleri üzerine bir araştırma (VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (12), 1-22.
- Roux, J. P. (2014). *Orta Asya tarih ve uygarlık* (L. Arslan Özcan, Çev.). Kabalıcı Yayıncılık.

Scott, J. C. (2021). *Tabıla karşı ilk devletlerin derin tarihi* (A. E. Pilgir, Çev.). Koç Üniversitesi Yayınları.

Sinor, D. (2009). İç Asya kavramı. İçinde D. Sinor (Der.). *Erken İç Asya tarihi* (5. baskı, ss. 11-32). İletişim.

Sümer, F. (1984). *Eski Türklerde şehircilik*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şeşen, R. (2001). *İslâm coğrafyalarına göre Türkler ve Türk ülkeleri* (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taskin, V. S. (1973). *Materialı po istorii syunnu (po kitaiskam istoçnikam)* (2). Vostoçnaya Literatura RAN.

Taşagül, A. (2014). *Göktürkler* (Cilt 1-2-3, 2. baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşagül, A. (2020). *Bozğarların ilk imparatorluğu Hunlar*. Yeditepe.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları Küll Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Simurg.

Uydu Yücel, M. (2017). İslam öncesi Türk devlet teşkilatında hatunun öneminin bir göstergesi: Hatun şehirler. İçinde M. D. Baydavletov (Ed.). *IV. Halkaralık Farabi akumaları (IV. international Farabi readings)* (ss. 76-83). Kazakistan Üniversitesi.

Uzunkaya, U. (2014). Uygur sivil belgelerinden hareketle Uygurlarda yerleşik yaşam ve bununla ilgili söz varlığına dair. *Türkbilig*. (27), 41-58.

Yıldırım, K. (2023). Eski Türklerde şehir yapısı ve kültürü üzerine bazı değerlendirmeler, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 81-89.

Weber, M. (2010). *Şehir modern kentin oluşumu* (M. Ceylan, Çev.). Yarıncılık.